

مقدمهٔ تذکرهٔ مدایح المعتمدیّه

میرزا محمد علی مذهب بهار

به ضمیمهٔ شرح حال و نقد منابع

منوچهر خان معتمدالدوله

حسین مسجدی

سرشناسه	:	مسجدی، حسین، ۱۳۴۵ -
عنوان قراردادی	:	تذکره مدایح المعتمدیه. مقدمه
عنوان و نام پدیدآور	:	مقدمه تذکره مدایح المعتمدیه / حسین مسجدی؛ به ضمیمه شرح حال و نقد منابع منوچهرخان معتمدالدوله (گرجی).
مشخصات نشر	:	اصفهان: دانشگاه اصفهان، ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری	:	۳۱۲ ص.؛ مصور.
فروست	:	دانشگاه اصفهان؛ ۵۶۶
شابک	:	۹۷۸-۶۰۰-۱۱۰-۰۲۶-۰
وضعیت فهرست نویسی	:	فیا
یادداشت	:	کتاب تذکره مدایح المعتمدیه اثر میرزا محمدعلی مذهب بهار است.
یادداشت	:	کتابنامه
موضوع	:	معتمدالدوله گرجی، منوچهر، ۱۲۰۰ - ۱۲۶۲ق -- سرگذشتنامه
موضوع	:	ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ق.
شناسه افزوده	:	مذهب بهار محمدعلی، - ۱۲۷۵ق. تذکره مدایح المعتمدیه
شناسه افزوده	:	دانشگاه اصفهان
رده بندی کنگره	:	DSR ۱۲۵۸ / م ۵ / ۱۳۹۰
رده بندی دیویی	:	۹۵۵/۰۷۴۳
شماره کتابشناسی ملی	:	۲۴۲۸۵۴۹

انتشارات دانشگاه اصفهان

تالیف و تصحیح: دکتر حسین مسجدی
 ناشر: دانشگاه اصفهان
 طراح: مسعود نجابتی
 نوبت چاپ: اول - ۱۳۹۰
 شمارگان: ۱۰۰۰
 چاپ و صحافی: چاپخانه دانشگاه اصفهان
 بهاء: ۵۲۰۰۰ ریال
 کلیه حقوق نشر برای ناشر محفوظ است

مرکز فروش: اصفهان خیابان دانشگاه - فروشگاه کتاب انتشارات دانشگاه اصفهان ، پست الکترونیکی entesharat@ui.ac.ir
 تلفن: ۰۳۱۱ - ۷۹۳۲۰۶۸

مرکز پخش: تهران میدان انقلاب اسلامی خیابان کارگر شمالی خیابان نصرت خیابان دکتر قریب پلاک مؤسسه کتابیران

تلفن: ۶۶۵۶۶۵۱۰ - ۱۵

فهرست مطالب

۷	پیشگفتار
۲۱	مقدمه مصحح؛ پژوهشی در شرح احوال منوچهرخان معتمدالدوله
۲۳	۱- نقد منابع
۲۶	۲- معرفی منوچهرخان
۲۸	۳- اسارت و خواجهگی
۳۰	۴- رشد و تقرب درباری
۳۴	۵- نیابت گیلان و اصفهان
۴۳	۶- تغییر حکومت مرکزی و نیابت فارس
۵۶	۷- حکومت کرمانشاهان
۵۹	۸- حکومت اصفهان
۷۰	۹- مأموریت نواحی بختیاری
۷۷	۱۰- یورش به خوزستان (عربستان)
۹۱	۱۱- بازگشت به اصفهان
۱۰۰	۱۲- معتمدالدوله و سید علی محمد باب
۱۱۴	۱۳- معتمدالدوله و مسأله علمای اصفهان

۱۲۷	۱۴- معتمدالدوله و سالهای پایان عمر
۱۳۱۰	۱۵- سرانجام معتمدالدوله
۱۳۵	۱۶- سرانجام مسأله ارثیه معتمدالدوله
۱۴۲	۱۷- میرزا محمدعلی مذهب (بهار)
۱۴۹	۱۸- ملاعلی فنای اورجانی لنجانی
۱۵۳	متن مقدمه تذکره مدایح المعتمديه
۲۸۲	یادداشت‌های متن مقدمه تذکره
۲۹۱	فهرست مأخذ
۲۹۸	فهرست اعلام

پیشگفتار

تذکره مدایح المعتمده، اثر میرزا محمد علی مذهب بهار - در گذشته به سال ۱۲۷۵ ق - از جهت حجم، اسلوب، نثر، گزینش اشعار و آراستگی، قابل ملاحظه‌ترین و مفصل‌ترین تذکره عصری مربوط به اصفهان و یکی از بیسوط‌ترین تذکره‌های شعر فارسی است. همچنین این تذکره، شامل مقدمه‌ای طولانی در ترجمه احوال منوچهرخان معتمدالدوله گرجی (۱۲۶۳-۱۲۰۰ ق) و شرح حکمرانی‌های گوناگون اوست که آن را به اصل متن - یعنی مدیحه‌های ۱۰۶ نفر سراینده ضمیمه کرده است و در صدر اثر هر شاعری، شرحی مختصر نیز در احوال او آورده است. نسخه‌هایی خطی از این تذکره تا کنون شناخته شده است که ویژگی‌های آنها به شرح زیر است:

۱- نسخه کتابخانه ملک تهران (نک) به شماره ۴۳۱۵ در ۹۷۶ صفحه بزرگ ۲۳ خطی با ابعاد ۲۹×۱۸ با خط نستعلیق ممتاز احتمالاً از میرزا عبدالرحیم افسر، خوش‌نویس برآوازه قرن سیزدهم و فرزند میرزا محمد علی مسکین اصفهانی. این نسخه با وجود این که تاریخ در اوّل و آخر ندارد، اما به قرائن متعدّد، اقدم نسخ است و همزمان با ماتن به نگارش درآمده و به همین دلیل برای تصحیح اساس قرار گرفت. البته، بهار، یک جا، فاصله تذکره را تا قرارداد گلستان، چهل و نه سال می‌شمارد که چون این قرارداد، مربوط به ۱۲۲۸ ق / ۱۸۱۳م است، کتابت نهایی تذکره و اختتام آن، به بعد از مرگ معتمدالدوله، یعنی حدود سال ۱۲۷۰ ق می‌رسد. اما مسلم است اصل تذکره، در زمان حیات منوچهر خان به نگارش درآمده است.

۲- نسخه کتابخانه مجلس شورا (نس) به شماره ۷۶۷۳ در ۱۰۰۶ صفحه (و ۵۱۷ برگ) قطع ۲۹×۱۸ به خط نستعلیق خوش و جلد تیماج دورو و شماره ۷۸۵۴۸. این نسخه در سال ۱۲۵۹ ق یعنی سه - چهار سال قبل از درگذشت منوچهرخان به نگارش در آمده است و ظاهراً تنها نسخه زمان حیات اوست. اما دلایل متعددی نشان می دهد که بعد از نسخه ملک تغییر یافته و متأخر شده است. مثلاً بسیاری از اوقات، ضمیرهای اشاره «این» را که به معتمدالدوله برمی گردد، بدل به «آن» کرده و گاهی و باهای حال و مضارع را ماضی نموده و جملات دعایی مانند «اللهم ابد دولت» را تبدیل به «اللهم اغفره» کرده است. از ویژگیهای عجیب نسخه «نس»، حدود یک قرن و نیم پیش، استفاده از ویرگول و نقطه است. اما احتمالاً به دلیل دوری از ماتن، تصرفات و اغلاطی نیز در آن به چشم می خورد. مثلاً بسیاری اوقات، بی جا، کلمه بیت را تبدیل به مصرع کرده است؛ جواهر را جواهرات نوشته و وجوه را بدل به و جوهات ساخته است.

۳- نسخه کتابخانه شخصی فاضل محترم همدانی جناب آقای مسعود معتمدی (نع) بدون تاریخ و با ویژگی های نسخه قبلی.

۴- نسخه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران به شماره ۹ ب، ۱۱۰ برگ ۲۱×۳۵ و ۲۳ برگ ۱۲×۲۸. معلوم نیست چرا این نسخه ناقص شده است و آن مقدمه مفصل ارجمند منشور را ندارد و بلافاصله از متن شروع می شود.

۵- مدایح معتمدی به قلم فنای لنجانی که نسخه منتحل بهار است و نسخه منحصر به فرد آن در کتابخانه ملی تبریز مضبوط است. در ۶۶۲ صفحه قطع معمول. این نسخه نیز بدون آن مقدمه است.

استوری از یک نسخه دیگر نیز مربوط به سال ۱۲۵۹ ق گزارش می دهد که به همراه مکملی، به قلم آقا علی رشتی در بدیع یا معانی ویان. تصویری نیز از منوچهرخان در داخل جلد آن نقاشی شده است. (استوری، ۶۸۸) مع الاسف از این نسخه مصور، هم اکنون، خبری در دست نیست.

این دو نسخه چهارم و پنجم، چون اساساً دارای مقدمه نیست، در این تصحیح نتوانست مورد استفاده واقع شود و تنها همان نسخ ملک و مجلس و معتمدی مقابله شد.

معتمدالدوله، دارای منشیان و کاتبان متعدد بوده که برخی از آنها حتی هم نژاد، و بالطبع محرم اسرار او بوده و خط خوشی نیز داشته اند. مانند مهدی قلی خان وفای اشرفی گرجی (نگ)؛

دیوان بیگی شیرازی، ۱۳۶۴: ۲۰۰۴). به نظرمی رسد گزینش و پذیرش بهار برای این امر، بدون علت و اتفافی نبوده است و نثر تذکره، دلیل این مدعاست. با این وجود، نثر و کتابت تذکره، عاری از خبط و خطاهای مرسوم نثر قاجاری نیست.

نادرستی‌های کتابت مانند: بُران ← بوران .

جمع‌های غیر معمول مانند: آقاوات ← (جمع آقا) یا توامین (جمع تومان)

اغلاط املائی مانند: فسیح ← فصیح.

تکرار غیر معمول برخی مطالب. مثلاً وجه تسمیه ان کلبو.

تقلید از نثر ادوار کهن مانند: مرخبر را شنوا آمد.

اما با وجود این مشکلات مرسوم، نثر تذکره، مشحون از آیات و احادیث و امثال سایر و ابیات شعرای عرب و ایرانی و در مجموع، مزین و عموماً آهنگین و دارای عبارت‌هایی غالباً مزدوج و جملاتی طولانی و مشتبانه است.

قلیلی از ویژگی‌های نثر تذکره به طور خاص، متعلق به بهار است و بسیاری از آنها ویژگی‌های نثر این دوره محسوب می‌شود که ما از ذکر بیشترین خصوصیات عمومی، اجتناب می‌کنیم. اما برخی عبارت است از:

۱- فاصله انداختن بین اجزای فعل مرکب. مثلاً:

- گوش کش اهلای اصفهان نمودند. ← (به جای) اهلای اصفهان را گوش کش نمودند

- گوش کش آن غفلت زدگان و بیدار کن آن بخت خفتگان آمد ← آن غفلت زدگان و... را گوش کش آمد.

- انتظام امور شوشتر را کما ینبغی و یلیق دادند. ← امور شوشتر را کما ینبغی و یلیق انتظام دادند.

۲- استفاده از فعل معین «کردن» به جای فعل ربطی. مثلاً:

- تشریف فرما کردن ← (به جای) تشریف فرما گردیدن.

- به ... ملحق کردند ← ملحق گردیدند.

۳- استفاده از افعال گویش قدیم اصفهان. مثلاً:

هم رساندن ← (به جای) کسب کردن و حاصل نمودن.

۴- حذف بی قرینة فعل. مثلاً:

- شهری که سرمه‌اش، روشنی بخش دیده هفت اختر و نامش زینت افزای هفت کشور بود، از آتش کینه اشرا، مشتی خاکستر و خرابه‌ای بی بام و در {شد}.

- بسیاری ... که ← (به جای) بسیار بودند که...

۵- بسامد بالای برخی از قیود مانند: «چنانچه» ← چنانچه به برهان ثابت است که پرتو عقل در خلوت غیب راه ندارد.

- از زمان سلاطین عرش تمکین صفویه همراه به منصب جلیل وزارت و کیاست سرافراز ... بوده و می‌باشند. چنانچه فی زماننا هذا.

- چنانچه اقدام در مصالحه مربوطه با دولت روس... امری بود که حافظ دنیا و دین.

- چنانچه پیوسته نواب حاکم آب محمد علی میرزا در عهد خاقان مغفور همه روزه از سرکشی و طغیان آنها به امان آمده.

- چنانچه روزی در محفل مینومانی آن خدایگان، ذکر ارتقاء امر و جلال قدر سلاطین سالفه و خواقین ماضیه در میان آمد.

- چنانچه قحط زدگان بلاد بعیده... به دربار معالمت مدارش، عریضه طراز آمدند.

- چنانچه در کاشان و قم... نهایت راحت و ارزانی... روی داد.

- چنانچه اجازت فرمایند و اشارت نمایند از حمله دیگر، جمله ولایات عراق عرب بلکه تا شام و حلب مسخر اولیای دولت ایران خواهد گردید.

۶- جمع الجمع. مانند: احوالات

۷- «که» فجائیة. مانند:

چون پاسی از شب گذشت و ایشان در آن حضرت، متجبراً ممکن بودند که چاپار مأمور از در درآمده.

۸- استعمال واژه‌های غریب در حد بسیار اندک مانند: رجراج، نکلی، طرسی، زُمین، تالباز، یزک و رمال.

مطالب مقدمه تذکره مدایح المعتمدیه گاهی جزو منابع تغذیه تواریخ مهم قاجار است. و این از مشابهت بسیار مطالب آن با این منابع متأخر به آن بر می‌آید و دلیل دیگر این

مدعا این که بهار در برخی از این آزمه، نقش واقعه‌نویس و تنها کاتب همراه معتمدالدوله را به عهده داشته است. برای مثال، عمده بخش حکومت اصفهان و بختیاری در ناسخ التواریخ (ج ۲، ص ۳۶۹ به بعد) گاهی بسیار مشابه مطالب و سیاق سخن بهار است. مثلاً:

مقدمه تذکره؛ «(معتمد الدوله) روی بدان قلعه هایل نهادند و یک روز در آن قلعه توقف فرمودند...محمد تقی خان...معروض داشت که چون عید سعید نوروز نزدیک و بر من از دوری نزدیکان حالتی... است چه باشد که اجازت فرمایی و مقرر داری که این شب عید را با عیال ارادت مال به سر بریم و به دعاگری و ثناجویی اشتغال نمایم و بعد از چند روز درباره شوشتر به شرف آستان بوسی مشرف گردیم (ص ۲۲۰)

ناسخ؛ «معتمد الدوله یک روز در آن قلعه (تل) به میهمان او رفت. (محمد تقی خان) هم در آن قلعه معروض داشت که اگر اجازت فرمایی من در این قلعه با عشیر خویش، متوقف باشم و چون نوروز بگذرد، در اول بهار در شوشتر حاضر شوم.»

مقدمه تذکره؛ «شبی که زمین چون چاه بیژن، تاریک... در آن شب تار و عرصه ناهنجار، شیخ ثامر خان و علی نقی خان و سایر اعراب و باقی اجزای... به یکبار، از چهار طرف، پانزده هزار سوار جرّار خونخوار، بدان اردوی سپهر آثار روی نهادند... از بس گلوله آتش فشان گفتمی به یکباره اختران بر زمین بارد.» (ص ۲۳۱)

ناسخ؛ «(محمد شفیع خان) یک شب که از تیرگی، ستاره دیدار نمی گشت، به اتفاق شیخ ثامر خان، پانزده هزار جرّار که در این مدت اعداد کرده بودند، برداشته به اردوی معتمدالدوله شیبخون آوردند و اطراف اردو را دایره کردار، پره زدند و به یکباره گلوله‌های آتشین بیاریندند.» (ص ۳۷۲)

به جز مقدمه مسوط، متن این تذکره، مجموعه بزرگی از سروده‌های تراش خورده و قصیده‌های فخیم بیش از صد نفر از شاعران و سخنوران درجه یک و دو، در نیمه سده سیزدهم است که نام بسیاری از چاه‌سرایان و غزل‌گویان بلند مرتبه آن زمان یعنی قآنی، وصال، شهاب، عندلیب، هما و شهاب و غیره را یک جا گرد آورده است و گاهی از هر کدام یک مجموعه بزرگ و معتابه به دست می‌دهد که برای اعلام و نقد ادبی این دوره، بسی سودمند

است. حجم سروده‌های برخی از صد نفر در این تذکره، تا حدود یک دیوان کوچک شعر است!

فهرست ستایشگران معتمدالدوله که سروده‌های مفصل و بعضاً مختصر آنها در تذکره مدایح المعتمدیه (براساس نسخه «نک») احصا شده است:

- ۱- آقا علی رشتی صص ۷۴-۷۳، ۲- میرزا محمد علی ادیب ۸۶-۷۴، ۳- میرزا اسحاق انجمن ۹۰-۸۶، ۴- حاجی محمد کاظم شیرازی آشفته ۹۴-۹۰، ۵- میرزا محمد تقی ادیب ۹۸-۹۶، ۶- میرزا عباس امید ۱۰۲-۹۸، ۷- عبدالرشید خان اخگر ۱۰۹-۱۰۲، ۸- میرزا جعفر آصفی ۱۱۲-۱۱۰، ۹- علی اکبر خان انجمن ۱۱۸-۱۱۴، ۱۰- میرزا عبدالله افشان ۲۲-۱۱۸، ۱۱- اعمی ۱۲۲-۱۱۲، ۱۲- میرزا حاجی محمد بیدل ۲۶-۱۲۴، ۱۳- آقا محمد ابراهیم بصیر ۳۰-۱۲۶، ۱۴- میرزا علی اکبر نواب بسمل ۳۱-۱۳۰، ۱۵- آقا محمد باقر بهجت ۳۳-۱۳۱، ۱۶- میرزا علی رضا پرتو ۴۰-۱۳۳، ۱۷- میرزا محمد صادق پروانه ۴۳-۱۴۲، ۱۸- میرزا محمد حسین پروانه ۴۵-۱۳۳، ۱۹- محمد تقی خان تشنه ۶۹-۱۴۵، ۲۰- میرزا فرج الله تذرو ۷۲-۱۷۰، ۲۱- آقا محمد حسین تاراج اصفهانی ۷۵-۱۷۴، ۲۲- تاراج شیرازی ۷۶-۱۷۵، ۲۳- میرزا محمد حسین ثاقب ۸۰-۱۷۶، ۲۴- سید محمد هادی چاکر ۸۳-۱۸۰، ۲۵- محمد قاسم خان چاکر ۸۴-۱۸۳، ۲۶- میرزا نصر الله چاکر ۹۱-۱۸۴، ۲۷- میرزا محمد یوسف حکیم ۹۳-۱۹۱، ۲۸- میرزا محمد مهدی حیات ۹۵-۹۲، ۲۹- خرم ۹۸-۱۹۶، ۳۰- محمود خان خاور ۲۰۳-۱۹۸، ۳۱- میرزا محمد باقر خاوری ۲۲-۲۰۳، ۳۲- میرزا فضل الله خاوری ۲۲۶، ۳۳- میرزا اسماعیل خادم قمی ۲۸-۲۲۶، ۳۴- خادم ۲۹-۲۱۸، ۳۵- میرزا لطف الله دریا ۳۴-۲۳۰، ۳۶- میرزا فتح الله ذوقی خراسانی ۵۵-۲۳۵، ۳۷- نواب اسماعیل میرزا ذبیحی ۶۵-۲۰۵۶، ۳۸- میرزا محمد رضا رضایی نوری مازندرانی ۶۷-۲۶۱، ۳۹- میرزا یوسف رخشان ارمنی گرجی ۷۴-۲۶۸، ۴۰- رفعت نواب ۸۳-۲۷۵، ۴۱- آقا محمد صادق روشن ۸۵-۲۸۳، ۴۲- محمد هاشم رونق غسال ۸۷-۲۸۵، ۴۳- آقا محمد حسن زرگر ۸۸-۲۸۷، ۴۴- آقا رجعلی زارع ۹۳-۲۹۰، ۴۵- میرزا عبدالکریم سیما ۳۰۸-۲۹۴، ۴۶- میرزا ابراهیم ساغر اصفهانی ۲۶-۳۱۰، ۴۷- میرزا نصر الله شهاب لرستانی (تاج الشعرا) ۴۱۶-۳۲۸، ۴۸- ملا حسن شایق اصفهانی ۱۹-۴۱۸، ۴۹- میرزا محمود شاهین کاشانی ۲۱-۴۲۰، ۵۰- آقا محمد ظاهر

- شهاب اصفهانی ۴۴-۴۲۲، ۵۱- شورش ۴۴۶، ۵۲- آقا میرزا محمد تقی صاحب دیوان
مازندرانی ۵۰-۴۴۷، ۵۳- فتحعلی خان صبا ۵۲-۴۵۰، ۵۴- ملا محمد صفایی اصفهانی ۵۴-
۴۵۲، ۵۵- میرزا عبدالواسع صفا ۵۷-۴۵۴، ۵۶- ملا محمد حسین ضیا ۶۸-۴۵۸، ۵۷- میرزا
سید حسن طوبی کاشانی ۷۴-۴۷۰، ۵۸- میرزا محمد طاهر همدانی ۷۷-۴۷۵، ۵۹-
محمد حسین خان عندهلیب ۸۵-۴۷۸، ۶۰- میرزا محمد رحیم عنقا خراسانی ۸۸-۴۸۶، ۶۱-
حاجی عبدالغفور عالی اصفهانی ۹۱-۴۹۰، ۶۲- میرزا محمد محسن غزال کرمانی ۵۰۱-۴۹۲،
۶۳- غزالی ۳-۵۰۲، ۶۴- آقا عباس غایب بروجردی ۵-۵۰۴، ۶۵- آقا عبدالله غوغا ۱۰-۵۰۵،
۶۶- میرزا محمد سعید فدا اردستانی ۳۳-۵۶۲، ۶۷- میرزا محمد فروغ ۶۱-۵۳۴، ۶۸- میرزا
محمد حسین فدا اصفهانی ۶۵-۵۶۲، ۶۹- ملا علی فنا ۶۱۰-۵۶۶، ۷۰- میرزا احمد فیضی
لرستانی ۱۳-۶۱۲، ۷۱- فیلی ۱۴-۶۱۳، ۷۲- میرزا حبیب قاآنی ۲۶-۶۱۴، ۷۳- میرزا محمد
علی قدرت کاشانی ۳۱-۶۲۸، ۷۴- میرزا عبدالوهاب قطره سامانی ۵۶-۶۳۲، ۷۵- میرزا باقر
کوکب خراسانی ۸۱-۶۵۷، ۷۶- میرزا سلیمان کاملی ۸۴-۶۸۲، ۷۷- محمد قاسم خان ۷۱۱-
۶۸۶، ۷۸- مرتضی قلی میرزا مظهر ۱۳-۷۱۱، ۷۹- میرزا محمد مهدی ملک الکتاب خراسانی
۱۵-۷۱۴، ۸۰- میرزا محمد علی مسکین ۵۵-۷۱۶، ۸۱- مکتوم ۵۹-۷۵۶، ۸۲- میرزا علی
اصغر منظر مازندرانی ۷۱-۷۶۰، ۸۳- آقا حیدر علی محبوب شیرازی ۸۰۹-۷۷۲، ۸۴- میرزا
محمد زکی مطیع ۳۱-۸۱۰، ۸۵- حسین قلی خان مهجور کابری ۳۹-۸۳۲، ۸۶- میرزا
محمد خان ۴۳-۸۴۰، ۸۷- آقا سید محمد معتمد الشریعه لنجانی ۴۹-۸۴۴، ۸۸- میرزا
محمد حسن منشی ۵۳-۸۵۰، ۸۹- میرزا محمد خان ۵۶-۸۵۶، ۹۰- میرزا محمد مهدی
آذربایجانی ۶۰-۸۵۸، ۹۱- میرزا محمد علی معجون عرب ۶۷-۸۶۲، ۹۲- میرزا محمد
علی مشرب ۶۹-۸۶۸، ۹۳- حاجی محمد هاشم خان گر مظلوم لنبانی ۷۱-۸۷۰، ۹۴- میرزا
محمد علی معزم شیرازی ۷۳-۸۷۲، ۹۵- میرزا رضا قلی فراگوزلو همدانی ۷۵-۸۷۴، ۹۶-
میرزا رضا قلی نغمه مازندرانی ۸۵-۸۷۶، ۹۷- میرزا علی اکبر ندیم ۹۱-۸۸۶، ۹۸- میرزا
حسین ناطق کاشانی ۹۷-۸۹۲، ۹۹- نشاطی خان ۹۸، ۱۰۰- میرزا محمد شفیع وصال
۹۰۹-۹۰۰، ۱۰۱- میرزا محمد علی وفا ۱۱-۹۱۰، ۱۰۲- میرزا ابوطالب هلال کاشانی ۱۶-

۹۱۲ ، ۱۰۳- میرزا رضا همای شیرازی ۳۶-۹۱۷ ، ۱۰۴- فتحعلی خان هجران ۴۰-۹۳۷ ،
۱۰۵- محمد علی بهار (تا آخر)

شیوه تصحیح

همان گونه که اشاره شد، این مقدمه، به صورت التقاطی، بر اساس سه نسخه ملک با علامت اختصاری «نک»، مجلس با علامت «نس» و معتمدی با نشانه «نع» به شرح زیر، تصحیح شد: الف- تمام اختلافات نسخ و ترتیب و جابه‌جایی‌ها، در پاورقی نشان داده شد. به این معنی که عموم پانویس‌ها، اختلاف نسخه «نس» و «نع» است. اما در موارد محدودی این نسخه‌ها، بر نسخه اساس ترجیح داشته و به من برده شده و اختلاف نسخه ملک با علامت اختصاری «نک» به پانویس منتقل شده است.

ب- معمولاً در شیوه‌های مروری تصحیح، برای اختصار، در مواردی که واژه یا عبارتی، در نسخه نباشد، با علامت «-» نشان داده می‌شود و در این تصحیح از همین سیاق استفاده شده است. موارد اضافه نیز عیناً در پانویس با قبل و بعدش با نشان «+» آورده شده است.
ج- در موارد نادری که واژه‌ای به متن اضافه شده، از علامت [] بهره گرفته شد.
د- در موارد ناخوانا، مبهم یا اشکال‌مند، در پاورقی از واژه «کذا» استفاده شده است.
ه- رسم الخط متن، امروزی و مرسوم شده است. مثلاً در ترکیب واژه «این» با «از» و «در»، همزه نوشته شد.

و- با وجود خط بسیارخوش نسخه اساس، مواردی ناخوانایی و سفیدماندگی و پاک‌شدگی در آن مشهود بود که بر اساس نسخه‌های نس و نع، مشخص شده است.
ز- از علائم نگارشی امروز در حد نیاز سود جسته شد.

ح- کلمه‌های مختوم به های غیر ملفوظ که با یای صفت‌ساز یا نکره یا وحدت همراه می‌شد و مطابق رسم الخط کهن، پسوند، ظاهر نمی‌شد و فقط گاهی علامتی شبیه به همزه روی «ها» نهاده می‌شد، به صورت امروزی یعنی «ای» در آمد. مانند تازه ← تازه‌ای

در این متن موارد استفاده علامت شبه همزه، بالای های غیر ملفوظ، در حالت اضافه، بسیار اندک است.

ط - همچنین واژه‌های مذکور، وقتی به های جمع اضافه می‌شد، با حذف «ه» همراه بود که با درج، «ه» و جدانویسی‌ها آمده است: خانها ← خانه‌ها
- ط ← ت (در واژه‌های معرب)

در پایان، بایسته است از استاد جمشید مظاهری - که به اشاره ایشان به سراغ این تذکره رفتم - سپاس‌گزاری کنم. همچنین از دانشگاه پیام نور که در قالب طرح پژوهشی (گرانت) مرا معاضدت کرد و از فرهیخته ارجمند همدانی جناب آقای مسعود معتمدی که با سعه صدر، تصویر مقدمه دستنویسه ارزشمند خود را در اختیار نگارنده قرار دادند و همچنین اعضای محترم گروه تاریخ دانشگاه اصفهان با مدیریت جناب آقای دکتر دهقان‌نژاد و به ویژه جناب آقای دکتر اصغر منتظرالقائم - رئیس معزز دانشکده ادبیات - و همچنین جناب آقای دکتر یزدان‌پرست و جناب آقای نصر در مدیریت انتشارات دانشگاه اصفهان و نیز دانشجوی کوشا آقای امین شایسته که در مقابله نسخ و استخراج اعلام، به یاری شتافت و جناب آقای بهزاد قدسی که در بازخوانی نمونه‌های غلط‌گیری شده متن، کمال دقت را مبذول داشتند.

حسین مسجدی

